

شېنجاڭ — كوپ ۇلت بىرگە تىرشلىك ەتكەن دارقان مەكەن

ما داڭىك جوۇ ۋېيلىك

شېنجاڭدا قالىپ، شېنجاڭنىڭ تۇرغىنىنا اينالدى.

چىڭ پاتشالىغىنىڭ عاشقى مەزگىلىد-

دە، ۋىيغۇرلار باستىسى وختۇستىك شېنجاڭ جانە تۇرپان، قۇمىل سىياقتى وڭىرلەرگە شوغرلى قونىستاندى. كەيىن چىڭ پاتشالىعى ۋىيغۇرلاردى بلە وڭىرىنە بارىپ ەگىن سالۇغا قابىلداغاندىقتان، ورنان- لاسقان ۋوڭىرى بىرتىندەپ كەڭەيدى. قازاق ۇلتى شار روسىيانىڭ شاپقىنشىلىغىنا ۇشىراغاندىقتان، كوپتەگەن ادام نىكشە قاراي قونىس ۇدارىپ، تارباغاتاي، لىە، التاي، سانجى، ماناس، ۋۇرەجى، شوئىچى، مورى، باركول سىياقتى جەرلەرگە كەلدى. وسى ۇلتلاردىڭ ورنالاسقان ۋوڭىرى ۇز- دىكىسز كەڭەيۈمەن قاتار، مانجۇر ۇلتى، سىياقتىسلار دا ۋتۇرلى سەبەپتەرمەن شېنجاڭغا كوشىپ كەلدى. سونمەن بىرگە شەكارا سىرتىنان وزبەك، تاتار، ورسى سىياقتى ۇلتتار دا كوشىپ كەلدى.

بۇدان شېنجاڭنىڭ كوپ ۇلتلىڭ ورتاق مەكەنى ەكەندىگىن، قازىرگى زانماندا شېنجاڭدا جاساپ جاتقان ۇلتلاردى قامتۇمەن قاتار، تارىيىچى دامۇ بارىسىندا جوعالغان ۇلتلاردى دا قامىتىنىدىغىن، شېنجاڭ امىتە بەلگىلى ېىر ۇلتقا عانا نا- ۋەلدى مەكەن ەمەستىگىن بلۇگە بولادى. شېنجاڭدا كوپ ۇلت شوغرلى قونىستانغان جاعدايدىڭ قابىلتاسۇ جانە وزگەرۇ بارىسى — جۇڭخۇا ۇلتىنىڭ جالىپ تۇاللىق قابىلتاسۇ جانە وزگەرۇ با- رىسىنىڭ قىشام كورىنىسى. چىڭ ەداۋىرى ئاياۋ زامانى جۇڭگو كارتاسىنىڭ نەگىزىن قالاۋمەن قاتار، امىك - حوشۇن ۋتۇزىمى، كەمى ولكە ۋتۇزىمى سىياقتى شارالار ارقى- لى، كوپ ۇلتتى مەملەكەتلىڭ ساياسى بىر- لىگىن جەبەدى، جۇڭخۇا ۇلتىنىڭ ”كوپ نەگىزدى، ېىر تۇاللى” نەگىزگى جاعادا- يىنا نەگىز قالادى.

شېنجاڭداى كوپ ۇلتنىڭ شوغرلى قونىستانۇ جاعدايى — ۋار ۇلتنىڭ ارالاسۇ، نىشتەسۇ، توعسۇ بارىسىندا بىرتىندەپ قا- لىپتاسقان، شېنجاڭداى ۇلتلاردىڭ ارانىد- داى ارالاسۇدى، نىشتەسۇدى، توعسۇدى كوپتەگەن جاققاردا بەينەلەۋگە بولادى. ەرەكشە جاعارايالىق ورتا وختۇستىك شېنجاڭنىڭ ەداستۇرلى ەگىن شارۋاشلىغىن نەگىز ەتەتىن جاسىل القاپ ەكونومىكاسى مەن سولتۇستىك شېنجاڭنىڭ كوشپەندى مالشلىق ەكونومىكاسىن ەرەكشە كۇشى ۋوزارا تولقىتۇرۇ سىياتىنا يە ەتتى، ەۋروپا - ازىيا ۇلى قۇرلىعى وتكەلىنە ورنالاسۇى ۋار ۇلتتى جىبەك جولىنداى ېىر - ېىر ايدالدا- مالارعا اينالدىردى، وسى ايدالماھالاردان داھىلىسز وتكەن ادامدار مەن زانتار ەۋرۇ- پا - ازىيا ۇلى قۇرلىغىن تۇتاستىردى، سونداى - اق ۋار ۇلتتى ېىر تۇتاس تۇلعا ەتىپ ۇيىستىردى. ۇلتلاردىڭ ارالاسۇى، نىشتەسۇى، توعسۇى ۇلتلاردىڭ ۇزدىكىسز دامۇىن، كۇشەيۇىن جەبەدى، سۇڭ داۋد- رىندەگى قاراجان ۋلەتى، گاۋجاڭ حۇيىچى حاندىعى، يۇان داۋىرىندەگى شاعاتاي ۇل- سى سىياقتىلاردىڭ ېبارى ۇلتلاردىڭ ۋوزارا قويۇ ارالاسۇى مەن توعسۇى بارىسىندا پايدا بولغان، ېبارى جۇڭگو تەرىپتورىيا- سىنداى جەرگىلكىتى يىلىك فورماسى، ېما- رى دە ۋوڭىر شىندەگى ۇلتلاردىڭ ەتتىپ- كالىق توپتاردىڭ ارالاسۇىن، نىشتەسۇىن، توعسۇىن بىلگەرىلەتتى.

كوپتەگەن قازىرگى ۇلتلاردىڭ، مىسا- لى، ۋىيغۇر، قازاق، وزبەك، قىرغىز، ورسى ۇلتى قاتارلىلاردىڭ كوپى تارىيىچتا- عى كوپتەگەن ۇقساماعان ۇلتتار ازا توعسۇ بارىسىندا قالىپتاسقان جانە دام-

ەان. وسى بارىستا، جاڭا ۇلتلاردىڭ ۇز- دىكىسز كوشىپ كىرۇى، ېىر جاعىمان، شېنجاڭنىڭ كوپ ۇلت تارالغان جاعايدىم- نىڭ دامۇىن بىلگەرىلەتىپ، جاڭا ۇلتنىڭ دۇنيەگە كەلۇىن جەبەدى، مىسالى، حۇيىحە لاردىڭ باتىسقا كوشۇى قازىرگى ۋىيغۇر ۇلتىنىڭ قابىلتاسۇىنا نەگىز قالادى؛ ەندى ېىر جاعىمان، شېنجاڭنىڭ جاعايدىن ورت- نىقتىرۇدا دا ماڭىزدى رول اىتقارىپ، ۋار ۇلتنىڭ دامۇىنا كەك قوعامدىق ورتا ازىر- لەدى، مىسالى، خان، تاڭ داۋىرىندەگى حازىرۇلاردىڭ تىڭ يگەرىپ، شەكارا قورعا- ۋى، چىڭ داۋىرىندەگى مانجۇر ۇلتىنىڭ، سىبە ۇلتىنىڭ، موڭغۇل ۇلتىنىڭ باتىسقا كوشۇى قاتارلىلار، تۇگەلدەي سول كەز- دەگى شېنجاڭنىڭ قوعام ورنىقتىلىغىنىڭ قاجەتتى.

تارىيىچتا جويىلعان ۇلتلاردى قامىتغان شېنجاڭداى كوپ ۇلت تۇگەلدەي شېنجاڭنىڭ دامۇىنا، سونداى - اق جىبەك جولىنىڭ گۇلدەۋىنۇىنە كورنەكىنى ۇلەس قوسىپ، شۇعماللى باتىس ۋوڭىر وركەنىيە- تىن بىرگە جاراتتى. تارىيىچتا شېنجاڭداى ۋار ۇلتنىڭ شىكى جەرلەرمەن ەكونومىكا، ساياسى جانە مادەنىيەت جاعىندا ارالاسۇ، نىشتەسۇ، توعسۇ بارىسى ۋار ۇلتنىڭ ورتا- لىقتىڭ بىلىگى جونىدەگى سەنتىرگە تارتۇ كۇشىنىڭ جانە جۇڭخۇا مادەنىيەتىن شىنايى مويىنداۋ سەزىمىنىڭ كۇن ساين تەرەڭ- ەدەۋ بارىسى دا سانالادى، ۋار ۇلت كۇن ساين مادەنىيەتى تۇتاسقان، تامىرلاس، تاعىدرى ېىر تاعىدرلاس ورتاق تۇلعالىق بىتتە قايناسا قۇردى، جۇڭخۇا ۇلتى تاعىدر- لاس ورتاق تۇلعا تانىمى دا بىرتىندەپ قا- لىپتاستى ۋارى ۇزدىكىسز كۇشىيدى.

ۇزاق ۋاقىتتان بەرى، شېنجاڭ وڭى- رىندەگى ۋار ۇلتتى قامىتغان جۇڭخۇاداى ۇلتتار سىرتقى جاۋلاردىڭ سۇعاناقتىغىنا جوللىقاندا، قاشاندا جاۋعا تۇگەل ۋتۇيد- لىپ، قارىسى كۇرەسكە اتتانىپ، ېىر - بىد- رىنە قول ۇشىن بەردى. 1840 - جىلغى اپىين سوعىسىنان كەيىنگى 100 نەشە جىلدا، جۇڭگو بانىستاعى بەلدى ەلدەردىڭ شاپ- قىنىشلىق جاساۋىنا، قورلاۋىنا قايتا - قايتا ۇشىرادى. مەملەكەت بەلدى ەلدەردىڭ بولىسكە سالۇىنا ەوپ كەلگەندە، جۇڭخۇا ۇلتى جويىلۇ مەن ساققالۇداي قىيىن - قىستائۇ كەزەڭگە ەوپ كەلگەندە، باتىس سولتۇستىك وڭىردەگى ۋىيغۇر، خانزۇ، حۇيزۇ، موڭغۇل، قازاق، قىرغىز، تاجىك سىياقتى ۇلتلاردىڭ خالىقى بۇكىل ەلدەگى ۋار ۇلت خالىقمەن بىرگە قارىسلىق كورسە- تىپ، وتانعا تونگەن حاۋىپكە بىرگە اتتاندى.

شار روسىيانىڭ شاپقىنشىلىغىنا ەوپ كەلگەندە، شاۋەشەكتە 19 - عاسىردىڭ 50 - جىلدارىندا ان ۇيىشيان، شۇي تىيانياۋ- دى باشى ەتكەن شاۋەشەكتەگى ۋار ۇلت كەن جۇمىسشىلارى قارىسى كۇرەسكە اتتا- نىپ، شار روسىيانىڭ شاۋەشەكتەگى ساۋدا بازارىن ېىر جولدا ورتەپ، شاپقىند- شىلاردىڭ لىنىن اسقان ايتىغىنا اۋىر سوققى بەرىپ، ۋار ۇلت خالىقنىڭ زورلىق - زومىد- لىقتان يىمەنبەيتىن، وتانىنىڭ يەلىك ۇقىمىن قورعايتىن قاھارماندىق جىگەرىن ايكەلدەدى.

ياقۇپبەك بىلىگى شېنجاڭغا شاپقىنش- لىق جاساعان 12 جىلدا قاندى قانجارىنا سۇيەنىپ، شېنجاڭداى ۋار ۇلت خالىقنا جاۋىزدىقپەن قانقۇبىلى وكتەمدىك جۇرگىز- دى. شېنجاڭداى ۋار ۇلت خالىقى كوپ ۋتۇرلى ناسلىمەن قارىسى كۇرەس جۇرگىز- دى. قاشقاردا، 1865 - جىلى ياقۇپبەك شە- كارانى بۇزىپ كىرگەندە، ەڭ الدىمەن شاپقىنشىلارعا قارىسلىق كورسەتكەن

قاشقار ماڭىنداى قىرغىز خالىقى بولدى. حوتاندا، 1867 - جىلى ياقۇپبەك شاپقىنشى قوسىنى شابۇلىلداغاندا حوتانداى ارىمبا مەن خالىق ۇزدىكتەرىنەن ۇيىمداسىپ، شاپقىنشىلارمەن سوعىستى، ەر - ايدىل، كارى - جاس تەگىسى اتتانىپ، قالانى ېىر ايدان استام ۋاقىت كۇزەتەدى. كۇشارداى ۋىيغۇر، حۇيزۇ سىياقتى ۋار ۇلت خالىقى با- تىلدىقپەن جاۋعا قارىسى شىعىپ، ياقۇپبەكك- تىڭ ۇلكەن ۇلى قۇدا قۇلبەكتى اتىپ ولىتەرەدى.

1875 - جىلى چىڭ ۇكىمەتى شېنجاڭدى قايتارىپ اۋدى ۇيغارعاننان كەيىن، بۇكىل شېنجاڭداى ۋار ۇلت خالىقى قۇرت - بىرىمشىگىن، سىير - قويلا- رىن الىپ چىڭ ارىماسىن قارىسى الدى. قاشقاردىڭ بەگى ابدىرەيىم قاتارلى ادامدار باتىسقا جورىق جاساۋشى ارىماعا بىرىقتى تۇردە جول باىتادى. قاشقارلىق ساۋداگەر باحث قاتارلى ادامدار توتە جولمەن ۋجۇ- رىپ، مۇزدى اسۇدان اسىپ، ۇزاق جول باسىپ، سولتۇستىك شېنجاڭداى شىيخۇعا جەتىپ، چىڭ پاتشالىغىنىڭ الدىڭعى شەپتە اسكەر باىستاپ كەلگەن ۋازىردى جىين شۇنىگە امانداسىپ، جىين شۇنىەن شا- ۋەشەكتەگى اسكەرى - اكمىشىلىك مەكەمە- دە تۇراتىن ۋاقىتشنا نلە جىياڭجۇنى رۇڭ چۇانعا ” قاشقار بەگىنىڭ ۋتىنىشىن” جەت- كىزىپ بەرۇىن سۇراپ، شېنجاڭداى ۋار ۇلت خالىقى اتىنىان، وتانىمەن تىلەكتەس بولۇ، بىرلىككە كەلۇ كۇشى ارمان - تىلە- گىن بىلدىرەدى. بلە وڭىرىندە جاساپ جاتقان سىبە خالىقى چىڭ ارىماسىنىڭ شېنجاڭغا كىرگەنن ەستىگەن سولڭ، تاۋ اسىپ، وزەن كەشىپ، اسكەرى كازارماغا استىق جەتكىزەدى. 1877 - جىلى 4 - ايدا، چىڭ ارىماسىنىڭ قولباسشى لىۋ جىيتاڭ ۇلتتار سىرتقى جاۋلاردىڭ سۇعاناقتىغىنا جوللىقاندا، قاشاندا جاۋعا تۇگەل ۋتۇيد- لىپ، قارىسى كۇرەسكە اتتانىپ، ېىر - بىد- رىنە قول ۇشىن بەردى. 1840 - جىلغى اپىين سوعىسىنان كەيىنگى 100 نەشە جىلدا، جۇڭگو بانىستاعى بەلدى ەلدەردىڭ شاپ- قىنىشلىق جاساۋىنا، قورلاۋىنا قايتا - قايتا ۇشىرادى. مەملەكەت بەلدى ەلدەردىڭ بولىسكە سالۇىنا ەوپ كەلگەندە، جۇڭخۇا ۇلتى جويىلۇ مەن ساققالۇداي قىيىن - قىستائۇ كەزەڭگە ەوپ كەلگەندە، باتىس سولتۇستىك وڭىردەگى ۋىيغۇر، خانزۇ، حۇيزۇ، موڭغۇل، قازاق، قىرغىز، تاجىك سىياقتى ۇلتلاردىڭ خالىقى بۇكىل ەلدەگى ۋار ۇلت خالىقمەن بىرگە قارىسلىق كورسە- تىپ، وتانعا تونگەن حاۋىپكە بىرگە اتتاندى.

شار روسىيانىڭ شاپقىنشىلىغىنا ەوپ كەلگەندە، شاۋەشەكتە 19 - عاسىردىڭ 50 - جىلدارىندا ان ۇيىشيان، شۇي تىيانياۋ- دى باشى ەتكەن شاۋەشەكتەگى ۋار ۇلت كەن جۇمىسشىلارى قارىسى كۇرەسكە اتتا- نىپ، شار روسىيانىڭ شاۋەشەكتەگى ساۋدا بازارىن ېىر جولدا ورتەپ، شاپقىند- شىلاردىڭ لىنىن اسقان ايتىغىنا اۋىر سوققى بەرىپ، ۋار ۇلت خالىقنىڭ زورلىق - زومىد- لىقتان يىمەنبەيتىن، وتانىنىڭ يەلىك ۇقىمىن قورعايتىن قاھارماندىق جىگەرىن ايكەلدەدى.

ياقۇپبەك بىلىگى شېنجاڭغا شاپقىنش- لىق جاساعان 12 جىلدا قاندى قانجارىنا سۇيەنىپ، شېنجاڭداى ۋار ۇلت خالىقنا جاۋىزدىقپەن قانقۇبىلى وكتەمدىك جۇرگىز- دى. شېنجاڭداى ۋار ۇلت خالىقى كوپ ۋتۇرلى ناسلىمەن قارىسى كۇرەس جۇرگىز- دى. قاشقاردا، 1865 - جىلى ياقۇپبەك شە- كارانى بۇزىپ كىرگەندە، ەڭ الدىمەن شاپقىنشىلارعا قارىسلىق كورسەتكەن

(باسى 1 - بەتتە)

نىيە اۋداننى روقيا اۋىلى رۇحانى وركەند- يەت جانە قوعامدىق بىستەر كەڭسەسە- نىڭ مەڭگەرۇشىسى سۇبىيۇر ماخۇت تىلشىگە بلاي دەدى: قازىر شارۋالار جارقى، كەڭ بەيقۇت ۇبلەرگە كوشىپ كىردى، ۇبلەرىنە اۋىز سۇ قۇبىرى، لاس سۇ قۇبىرى، ەلەكتر، تابىيى گاز قوسىلىپ، اسفالت جول ەسىكتەرىنىڭ الدىننا دەيىن جاسالدى. كوپىشلىكتىڭ باقت سەزىمى مەن تابىس سەزىمى ايد- تارلىقتاي جوعارىلادى. اق تىستى كە- تەپ، كوپىشلىككە فاككتەردىڭ شىندە- مەن انىق كورۇىنە، جەتە تۇسۇىنە، ېىر نىيەتىەن نىتتاماقتاسىپ شېنجاڭنىڭ قوعام ورنىقتىلغى مەن باياندى تىنىشتىغىن قور- عاۋىنا مۇمكىندىك جاساۋ كەرەك.

ۇلتتار نىتتىماعىنىڭ تۇقىمىن

تەرەڭ تامىر تارتتىرايىق
اق تىستى كىتاپتا مىنلار ايتىلدى:
شېنجاڭداى ۇلتتاردىڭ مادەنىيەتى گۇلدەنىپ - دامۇى ۋشىن، سوزسىز، داۋىرمەن بىرگە العا باسىپ، اشىق، سىيسىمدى بولۇ ۇستانمەن ورنانىپ، جۇڭخۇاداى ۋار ۇلت مادەنىيەتىنىڭ ارالاسۇ، توعسۇىنان جازباي، دۇنيە جۇ- زىندەگى كوپ ۇلتلاردىڭ مادەنىيەتىمەن ارالاسىپ، ۋوزارا ۇلكى الىپ، ۋار ۇلتنىڭ ورتاق رۇحانى مەكەننى قۇرۇ كەرەك.

اۋتونومىيالى رايوندىق مادەنىيەت جانە ساياحات مەڭگەرەمەسى كەڭسەسە- نىڭ مەڭگەرۇشىسى لىياڭ جىيان مىنالار- دى ېىلدىردى: اق تىستى كىتاپنىڭ مازمۇنىن مۇقيات ۇيرەنىپ، ۇگىتتەپ، دايەكتىلەندىرىپ، جۇڭخۇا مادەنىيەتى تۇرعىسىنا تاباندى بولپ، جۇڭخۇا ما- دەنىيەتنىڭ گەننى جالعاپ، جۇڭخۇا ۇلتى ورتاق تۇلعا تانىمىن ۇزدىكىسز كۇشەيتىپ، ۋار ۇلتنىڭ ورتاق رۇحانى مەكەننى قۇرىپ، نىتتىماقتى، جاراسىم- دى، گۇلدەنگەن، بايى، وركەنىيەتتى، العا باسقان، تىنىش ۇمىر، شات - شا- دىمان تىرشلىك كەشكەن جۇڭخوشا سوتسىيالىستىك شېنجاڭ قۇرىپ شىعۇ ۋشىن كۇش قوسۇ كەرەك.

شېنجاڭ كوركەمونەر شۇەيۋانى مۇزىكا فاكۇلتەتنىڭ پروفەسسورى سايبارا اباىسۇ مىنالاردى ېىلدىردى:
اق تىستى كىتاپنىڭ مازمۇنىن نىكەرد- لەي ۇيرەنىپ، ۇگىتتەپ، وقىشۇ جانە اماليات بارىسىندا جۇڭخۇا مادەنىيەتىن شىنايى مويىنىنداى كۇشەيتىپ، جۇڭخۇا ۇلتى ورتاق تۇلعا تانىمىن بەرىك ورنانىپ، وقۇشلاردى ەمورال، اقىل - وي، دەنە، ەستەيتىكا، ەڭبەك جاعىنىدا جان - جاقىتى دامىغان سوتسىيالىزمنىڭ قۇربلىسشىلارى جانە ەزىباسارلارى ەتىپ تارىبەلەپ شىعۇ كەرەك.

”مەملەكەتتە ېىر تۇتاس قولدان- لاتىن ىتىل - جازۇدى ۇيرەنۇ، قولدانۇ شېنجاڭداى ۇلتلاردىڭ مادەنىيەتىن گۇلدەندىرۇدىڭ، دامىۇدىڭ ماڭىزدى تارىيىچى تاجىربىيەسى”. بۇل ۋتۇيىن جو- نىندە يىڭسىار اۋدانى وچا قالاشىعى 2 - باستاۋىش مەكتەبىنىڭ وقىتۇشىسى نۇراحمەت وسمانجان تەرەڭ اسەرگە يە، ”مەملەكەتتە ېىر تۇتاس قولدانلا- تىن ىتىل - جازۇدى ۇيرەنۇ ارقىلى اۋىل - قىستاقنىڭ بالالارى تاىى ېىر جۇپ كوزگە يە بولدى. ولاردىڭ كوز اياسى اناعۇرلم كەڭەيىپ، ۋتۇرلى ېىلىم الاتىن ارنالارى بارغان ساين كوپەيدى“.

(تىلشلىرىمىز جاۋ چۇنخۇا، گاۋۋا، جاۋ شىيا، لي داۋجوك، يۇي شى، مېيهرگۇل ناسىر، چىن چىن، خان چىن - يان، ۋاڭ دۇڭ، فىان حۇيى، ياۋ گىاڭ، پىراكتىيكانىت جاڭ شياۋخان)

‘بىز — تامىرلاس ەتەنە ېىر ۇيلى جاندارمىز